

[אתר דעת](#) * [לימודים](#) * גיליון 14 * תשע"ח * 2017/18 *

פירוש המשניות לרמב"ם: מבוא וסקירה ביבליוגרפית ראשונית¹

אדמיאל קוסמן

מבוא: על פירוש המשנה לרמב"ם

הרמב"ם² הינו הראשון שחיבר פירוש שלם לשישה סדרי משנה.³ הרמב"ם כתב את פירושו למשנה בערבית.⁴ הפירוש נקרא במקור "כתאב אלסראג'", כלומר, ספר המאור.⁵ ויש הגורסים את שמו הערבי: "היסראג'יה" ופירושו מאור; ומורגל בפי הקדמונים והאחרונים לקראו בשם "פירוש הרמב"ם למשניות".⁶

---

¹ המאמר המוצג כאן לפני הקוראים הוא סקירה כללית לנושא. יש לציין כי על פירוש המשניות לרמב"ם נתחברו סקירות נוספות. המקיף חשוב שבהם הוא מאמרו של סיני, פירוש המשנה לרמב"ם (וראו גם פיקסלר, פירוש הרמב"ם למשנה) שאליו הפניתי במקומות המתאימים בנושאים השונים שבהם עוסקת סקירה זו.

² רבי משה בן מימון נולד בי"ד בניסן ד'תתצ"ה או ד'תתצ"ח, דהיינו בשנת 1135 או 1138, נפטר בכ' בטבת ד'תתקס"ה, דהיינו ב-13 בדצמבר 1204.

³ כך כתב פרנקל, דרכי המשנה, עמ' 339, אך בינתיים מתברר שיש לתקן את דברי פרנקל, ולכן מוטב לנסח את הדברים כך: הרמב"ם הינו הראשון שממנו נותר לנו פירוש שלם לשישה סדרי משנה.

הפרטים הבאים שאובים מדברי תא-שמע, הספרות הפרשנית, א, עמ' 185: ידוע לנו על פירוש למשניות שקדם לזה של הרמב"ם, והוא הפירוש הנקרא על שם רב נתן אב הישיבה, החכם הארצישראלי בן המאה הי"א. פירוש זה נדפס בתרגום לעברית במהדורת המשניות "אל המקורות" ירושלים תשט"ו-תשי"ח, אך הוא אינו הפירוש המקורי, כי אם ליקוט של מה ששרד מפירוש זה שאבד, ויש בו תוספות מרובות מחכמים שונים, שכולם פרט לרבי נתן מרומי בעל "ספר הערוך" הם חכמים מצפון אפריקה וספרד של המאה הי"א. יש לשער כי הפירוש נערך בספרד בראשית המאה הי"ב וסביר אף להניח שהרמב"ם ראה פירוש זה [וראו לעניין זה גם כתב היד: פרוש המשנה לנתן בן אברהם, שהוא העתקת כתב יד תימני של "פירוש ששה סדרי משנה שפירש רבי' נתן אב הישיבה בן אב' החסיד זצ"ל" מכ"ו ניו-יורק - בהמ"ל Rab. 1492 (ס' 35334), דף 33ב-131א, וכן כ"י ירושלים הספרייה הלאומית Ms. Heb 38°593].

⁴ פרנקל, דרכי המשנה, שם, אלבק, מבוא למשנה, עמ' 238. מרגליות, משה בן מימון, עמ' 1112.

⁵ אלבק, מבוא למשנה, שם; מרגליות, משה בן מימון, שם.

⁶ פרנקל, דרכי המשנה, שם. ראשי תיבות מקובלים לפירוש המשניות הם: פיהמ"ש, פיהמש"נ או פיה"מ.

הרמב"ם החל את כתיבת הפירוש בספרד. חלק ממנו כתב בימי נדודיו,⁷ כמו גם בנסיעתו לארץ ישראל בשבתו בספינה.⁸ מאיגרותיו נראה שכתב שתי מהדורות של פירוש המשנה.⁹ הרמב"ם כתב בסוף פירושו למשנה מסכת עוקצין, שהתחלת הכתיבה של פירושו הייתה בשנת הכ"ג לחייו ושהוא השלימו במצרים בשנת אלף ארבע מאות ושבעים ותשע לשטרות¹⁰ היא שנת 1168 (ד'תתקכ"ח).¹¹ והוא בן שלושים שנה,¹² בשנתו הראשונה במצרים.¹³

מטרת פירוש המשנה

את מטרותיו של הרמב"ם בכתיבת פירושו למשנה ביאר בהקדמתו:

⁷ פרנקל, דרכי המשנה, שם.

⁸ מרגליות, משה בן מימון, שם.

⁹ פרנקל, דרכי המשנה, שם, ובהערה 1 שם, המסתמך על גייגר. הרמב"ם עצמו באגרותיו מזכיר "מהדורא קמא" של פירוש המשנה ואומר שנפלו בה טעויות מתוך שנמשך בפירושו למשנה אחר הגאונים וטעה ותיקן זאת מאוחר יותר, ראו רמב"ם, שו"ת פאר הדור, דף כז ע"ב-כח ע"א (וכן הובאו הדברים אצל דינבורג, משה בן מימון, עמ' 13). ולמרות זאת, יש לדייק יותר בנקודה זאת בעקבות הידוע לנו כיום. תא-שמע, הספרות הפרשנית, א, עמ' 188 כותב: "הרמב"ם המשיך לשכלל את פירושו למשנה כל חייו, במחיקות, תוספות, החלפת נוסח וכדומה הרבה. אין בידינו למנות את מספר המהדורות, כי אין אנו יודעים מהי מהדורה כהגדרתה בימי הביניים, מתי 'נשלמה' ומה היתה דרך מסירתה של 'מהדורה' לציבור". שילת, מבוא, עמ' יד, כותב כי כיום מצויים בידינו "חמישה מתוך ששת סדרי המשנה כתובים בעצם טוהר ידו של הרמב"ם ז"ל, עם כל התיקונים וההוספות שהוסיף להם בכתב ידו במרוצת השנים, ועם הערות בודדות בגליון, בכתב ידו וחימתו של ר' אברהם בנו". וראו לעניין הברורים הנוגעים לכתב ידו של הרמב"ם גם שטרן, פירוש המשנה; צורבל, בין נוסח; יערי, ביבליוגרפיה; כהנא, פירוש המשנה; הוטנר, טיטוס; סבתו ושבת, טיטוסות. בנוגע לתיקונים הללו שהכניס הרמב"ם בפירוש המשנה כותב תא-שמע שם בהע' 79 שהמחקר המקיף ביותר על כך נותר זה של ליברמן, מבוא להלכות הירושלמי, עמ' ו-יד, וראו כל כך גם טל-אור, תיקון; כהן, יוסף הכהן. ועוד ראוי להוסיף מה שהדגיש תא-שמע שם שהרמב"ם כתב באגרותיו שאחת הסיבות המרכזיות לכך שמצא טעויות בגרסאות הראשונות של פירושו למשנה הוא משום ש"ברובם באתי לידי טעות מחמת הימשכי אחר הגאונים ז"ל כגון רבנו נסים במגילת סתרים ורב חפץ ז"ל בס' המצוות ואחרים שאני חושש להזכירם" (אגרות הרמב"ם, עמ' 57-58).

על אותם פירושים שציין הרמב"ם כי בפירוש המשנה בגרסאות הראשונות הוא נמשך בהם אחרי הגאונים ולאחר מכן חזר בו, ראו גם פרידמן, עשרה בטלנין, עמ' 817 הע' 148, ועל זיהוי הגאונים הללו (כפי שציין לכך שם פרידמן) ראו רמב"ם מדויק: משנה תורה, ספר המדע, מעלה אדומים-ירושלים, תשס"ד, מהדורת יצחק שילת, עמ' ה, הערה 37. וראו לעניין זה גם הדיון המסכם של סיני הנ"ל, חלק א, סעיף 2: שלבי הכתיבה - להערכת התופעה של המהדורות השונות. וראו גם האמור להלן בהע' 16.

על כתב היד של פירוש המשניות לרמב"ם שהגיע לתימן לפני שהרמב"ם תיקן את הנוסח, ראו פרידמן, עשרה בטלנין, עמ' 814 הע' 135.

¹⁰ פרנקל, דרכי המשנה, שם; אלבק, מבוא למשנה, שם; מרגליות, משה בן מימון, שם.

¹¹ אלבק, מבוא למשנה, שם. מרגליות, משה בן מימון, שם, כותב שהחל בכתיבה בשנת תתקי"ח - וזאת שגגה.

¹² אלבק, מבוא למשנה, שם; פרנקל, דרכי המשנה, שם. המקור לכך, כאמור, הוא בדבריו בסוף פירוש המשנה לעוקצין (עמ' תנו במהדורת קאפח של סדר טהרות) - שם כותב הרמב"ם "השלמתי אותו במצרים ואני בן שלשים שנה", אך משום מה דינבורג, משה בן מימון, עמ' 13 גורס שם בדברי הרמב"ם את התיקון הבא: "ואני בן שלש ושלשים".

¹³ תא-שמע, הספרות הפרשנית, א, עמ' 185.

(א) למען ימצא המעיין בקלות את הפירוש למשנה, שכן קשה למצוא פירוש למשנה דרך העיון בסוגיית התלמוד.

(ב) לעמוד על פסק ההלכה היוצא מכל משנה, שלפעמים אף חכמים ומלומדים אינם מכירים אותו.

(ג) לשמש כמבוא למתחילים ללימוד בעיון.

(ד) להקל על השינון החוזר של החומר ועל ידיעתו בעל פה.

פרנקל כותב כי יש לשער שכוונת הרמב"ם הייתה בעיקר למטרה השנייה יותר מכל האחרות, ועל כן הרחיב הרמב"ם מאוד בפירוש זה בענייני פסק ההלכה – ואף באלו שאינם יוצאים ישירות מהמשנה.¹⁴ אך יחד עם זאת, מדגיש תא-שמע גם את החשיבות הגדולה שייחס הרמב"ם ללימוד המשנה כמטרה בפני עצמה – וזאת בניגוד לדרכם של חכמי אשכנז שעבורם לימוד המשנה היה רק כמעין פרוזודור ללימוד התלמוד ששימש כמטרה המרכזית עבורם.¹⁵

למעשה פירוש המשנה הזה הוא מעין הקדמה לחיבורו הגדול של הרמב"ם, "היד החזקה", ולרוב הרמב"ם צועד בחיבור האחרון אחר הפרשנות שנקט בפירוש המשנה - ובפרט בסדר טהרות. גם פסקיו של הרמב"ם ב"יד החזקה" הם לרוב כפסקיו בפירוש המשנה, למרות שלפעמים חזר בו - ואף בפירושו לעיתים חזר בו הרמב"ם ממה שכתב בפירוש המשנה.¹⁶

בעקבות מי צעד הרמב"ם בפירושו?

הרמב"ם צועד בפירוש המשנה לעיתים בדרכם של הגאונים, ולפעמים אף ניתן באמצעות עיון לעומק למצוא את הפירושים שהשיג מדעתו. במקומות מעטים מזכיר הרמב"ם גם את שמם של מפרשים שקדמו לו - או שהוא מכנה אותם "גאונים" או "קדמונים" או בכינוי: "מפרשי הגמרא". וכנראה כוונתו לרבינו חננאל¹⁷ או לרבי נתן בעל הערוך¹⁸ או לרבינו גרשום מאור הגולה¹⁹ שקדמוהו, אך לא לרש"י (1040 בקירוב – 1105) – שייתכן שאף לא שמע עליו.²⁰

¹⁴ פרנקל, דרכי המשנה, שם, ובעמ' 346. על פסיקת ההלכה בפירוש המשנה ראו פיקסלר, פסיקת הלכה.

¹⁵ תא-שמע, הספרות הפרשנית, א, עמ' 186-187. וראו על כך גם גוטל, דרך המלך במשנה; סיני, פירוש המשנה לרמב"ם, חלק ב, סעיף 1: "ארבע תועלות" כללי.

¹⁶ פרנקל, דרכי המשנה, עמ' 350. על כך יש להוסיף כי אדלר, העקרונות, מנה 749 מקרים שבהם הרמב"ם חזר בו או סתר דבריו שבמשנה תורה ביחס למה שכתב קודם לכן בפירוש המשניות. וראו טברסקי, מבוא, עמ' 278 הע' 39, ומה שהעיר על כך הנשקה, לחשיבתו ההלכתית, עמ' 119 הע' 1 ועמ' 120 הע' 4. וראו גם סיני, פירוש המשנה לרמב"ם, חלק א, סעיף 2: שלבי הכתיבה - להערכת התופעה של המהדורות השונות, וכן סיני, בין פירוש. ¹⁷ רבינו חננאל בר חושאל, או בקיצור ר"ח, (ד'תשכ"ו, 965 - ד'תתט"ז, 1055) היה רב ופוסק, מפרשני התלמוד ומחכמי ישראל הבולטים בפתיחת תקופת הראשונים, המאה העשירית. פירושו לתלמוד הוא הראשון מסוגו שנמצא בידינו. מוצא משפחתו מאיטליה, ועל כן לעתים הוא מכונה "רבינו חננאל איש רומי", אך אביו, רבינו

הרמב"ם מעיד שבחר לפירושו למשנה את מבחר פירושי התלמוד²¹ אך פעמים שהוא מפרש פירוש חדש - שלא כפירוש התלמוד,²² כי לדעתו התלמוד מוציא לפעמים את המשנה ממשמעותה, וכמו שאמרו החכמים עצמם, "אין מקרא יוצא מידי פשוטו" – כן יש לפרש במשנה.²³ בכך הולך הרמב"ם בעקבות הגאונים, שפירשו את המשנה לפעמים שלא כפירוש התלמוד,²⁴ אם כי הוא עושה זאת רק במקום שאין לו נפקא-מינה מעשית – ולעניין הלכה פוסק לפי התלמוד.²⁵

בדבר נוסף צועד הרמב"ם בעקבות הגאונים: בכך שבחר לפרש בכל עניין את יסודותיו ושורשיו.²⁶ לאחר שהרמב"ם מסכם ומנתח את תוכן המשנה ומברר את כלליה ופרטיה הא מגיע על פי רוב לבאר את המילים הקשות,²⁷ או את העניינים הצדדיים שבמשנה.²⁸ בפירוש המילים הרמב"ם מציג את מקורן במקרא או בתרגום אונקלוס החביב עליו – עד כדי כך שלפעמים מביא הרמב"ם גם ראייה מתרגום אונקלוס למרות שהייתה לו אפשרות להביא ראייה מהמקרא. כמו כן, מבדיל הרמב"ם בין השורשים השונים - ואת המילים הקשות הוא מתרגם לערבית ולפעמים לספרדית ומבארן, אך את השפה היוונית לא הכיר הרמב"ם.²⁹ הרמב"ם השתמש בפירושו ברוחב ידיעותיו בענייני מדידה וחשבון, בענייני רפואה כללית וניתוחים רפואיים,³⁰ כמו גם בענייני אסטרונומיה.³¹

באשר לדברי הסיכום והניתוח שלו, לפעמים בוחר הרמב"ם בדרך הארוכה ולפעמים מקצר מדי, כשהוא מניח עניינים הצריכים ביאור ללא ביאור וללא פירוש. ועל כך יש להעיר כי לעיתים הדבר נובע מכך שאינו מפרש דברי תנא שדבריו דחויים להלכה. ואולם, לעיתים אין מובן מדוע הוא אינו מפרש חלקים חשובים במשנה התובעים ביאור וגם בסדר טהרות – שבו הפליא לפרש עניינים סתומים יותר

חושאל, היגר לקירואן שבאפריקה הצפונית (תוניסיה של ימינו). רבנו חננאל קיים התכתבות עם ראשי ישיבות בבל, והם העניקו לו את התואר "ראש בי רבנן".

¹⁸ רבי נתן בר יחיאל מרומי (1035–1106) היה מחכמי איטליה, בעל ספר "הערוך", מספרי היסוד בפרשנות התלמוד. רבי נתן היה נצר למשפחת חכמים ומנהיגי ציבור ברומא - 'מן העונים' - שלפי האגדה הובאה משפחה זו לרומא מירושלים על ידי טיטוס. רבי נתן למד תורה מפי אביו רבי יחיאל בר אברהם, וכן מרבי מצליח בר אליהו, רבי משה הדרשן, רבנו חננאל ורב ניסים גאון.

¹⁹ רבי גרשום המכונה רבינו גרשום מאור הגולה או רגמ"ה (ד'תש"כ 960 - ד'תשפ"ח 1028) היה מנהיג יהדות אשכנז במאה הי"א.

²⁰ פרנקל, דרכי המשנה, עמ' 348. ברם, ראו עתה לעניין זה מה שכתב פרידמן, כלום לא נצנץ.

²¹ אלבק, מבוא למשנה, עמ' 244.

²² אלבק, מבוא למשנה, שם; פרנקל, דרכי המשנה, עמ' 339; מרגליות, משה בן מימון, עמ' 1113.

²³ פרנקל, דרכי המשנה, עמ' 340.

²⁴ אלבק, מבוא למשנה, שם. פרנקל, דרכי המשנה, שם; וכן בעמ' 348, וציין עוד שבנוגע לירושלמי הוא נוטה ממנו לפעמים אף במה שיש בו להלכה.

²⁵ פרנקל, דרכי המשנה, עמ' 340.

²⁶ אלבק, מבוא למשנה, שם; פרנקל, דרכי המשנה, שם; מרגליות, משה בן מימון, שם (אך לא ציין שהוא כגאונים).

²⁷ פרנקל, דרכי המשנה, עמ' 342; מרגליות, משה בן מימון, שם.

²⁸ מרגליות, משה בן מימון, שם.

²⁹ וראו עתה פיקסלר, מילים יווניות, ושם בהע' 10 על כך שהרמב"ם לא ידע יוונית.

³⁰ על כך ראו רוזנר, רפואה בפירוש המשנה; עמר, היבטים רפואיים.

³¹ פרנקל, דרכי המשנה, שם (ומה שכתב שם "מזלות" - מן הסתם כוונתו בכך לחוכמת האסטרונומיה).

משאר הסדרים – הניח עניינים קשים ולא מובנים ללא ביאור כלשהו.³² כמו כן, יש להעיר כי לעיתים קשה להבין את פירושי הרמב"ם עצמו. לדעת פרנקל, גם נראה לפעמים שדבריו נכתבו שלא בדקדוק המתאים לאדם גדול כמותו.³³

בעניינים הנוגעים להלכה צועד הרמב"ם בפירושו (וגם בחיבורו "משנה תורה") בדרך הרי"ף³⁴ על פי רוב. בענייני דקדוק הלשון נראה שהרמב"ם השתמש מעט גם ב"ספר הרקמה" לר' יונה אבן ג'נאח.³⁵ על פירוש רבינו האי גאון³⁶ לסדר טהרות נראה שהרמב"ם שמע בלבד - והפירוש עצמו לא היה לפניו.³⁷

החסרונות שניתן למצוא בפירוש המשנה

הרמב"ם כתב את פירושו (לפחות חלק נכבד ממנו), כפי שהזכרנו, במסעותיו – וניתן אם כן לתלות את החסרונות שנמצא בפירוש המשנה בעובדה זאת. לכך גם ניתן לצרף את העובדה שהרמב"ם כתב את ספרו בגיל צעיר מאוד.³⁸ הרמב"ם עצמו כתב באיגרת לתלמידו שהוטעה בפירושו לעיתים, הואיל וצעד אחר פירושי הגאונים והוא עתיד לתקן זאת (עיינו "פאר הדור" סימן ק"מ).³⁹

³² פרנקל, דרכי המשנה, שם.

³³ פרנקל, דרכי המשנה, שם.

³⁴ הרי"ף - רבי יצחק בן יעקב אלפסי (1103-1013) היה מגדולי פוסקי ההלכה. הוא נולד בעיר קלעת חמאד באלג'יר, למד בישיבת קירואן שבתוניסיה והיה תלמידו של פרשן התלמוד רבי דוד אבן הג'ר. הוא חי בתפר שבין תקופת הגאונים לתקופת הראשונים, וחתם את תקופת הגאונים, לכן יש המכנים אותו "גאון". ואכן, הרי"ף לא היסס לחלוק על הגאונים. יש אומרים שעבר להתישב בעיר פס שבמרוקו, שם יצר את עבודתו הרוחנית ואף העמיד תלמידים, ושעל שם מקום זה קיבל את הכינוי אלפסי; אך ייתכן גם ש"אלפסי" הוא כינוי-שם למשפחתו משכבר הימים, ואינו מעיד אלא על כך שמוצא משפחתו הוא מיוצאי פאס. בשנת 1088, בהיותו בן 75, הכריע הרי"ף במשפט ממוני נגד אדם אלים, ואז קמו עליו שונאים והלשינו עליו למלכות (יש אומרים שהייתה זו הלשנת שווא של אויביו) - והוא נאלץ לברוח לספרד; בתחילה לקורדובה ומשם עבר לאליסנה, בה שימש כראש ישיבת לוסנה אחר פטירת רבי יצחק אבן ג'יאת, ובה שהה עד יום מותו. הרי"ף נפטר בשנת 1103 (י' באייר ד'תתס"ג) כשהוא בן תשעים שנה.

³⁵ רבי יונה אבן ג'נאח (או בקיצור: ריב"ג) הנקרא בערבית אבו אלוליד או מרואן בן ג'נאח או בשמו הלטיני מרינוס, לפי דבריו של הראב"ע הוא חי ופעל בקורדובה שבספרד במפנה המאות הי-יא. אבן ג'נאח היה מחשובי המדקדקים העבריים בימי הביניים.

³⁶ רב האי גאון (939, ד'תרצ"ט – 1038, ד'תשצ"ח) היה אחרון גאוני בבל בעלי-החשיבות. שימש כראש ישיבת פומבדיתא. רב האי גאון היה בנו של רב שרירא גאון. הוא ענה אלפי תשובות על שאלות שנשלחו אליו מקהילות שונות ברחבי העולם.

³⁷ פרנקל, דרכי המשנה, עמ' 349, ובהערה 9 שם.

³⁸ פרנקל, דרכי המשנה, עמ' 348.

³⁹ כדלעיל הע' 9. ובנוגע לרמב"ם, שו"ת פאר הדור, אעיר: מהדורה זאת שנדפסה פעמים רבות נפוצה עדיין בעולם הישיבות (ועתה במהדורה המחודשת של שו"ת פאר הדור, מכון ירושלים), אך מאז נתגלו תשובות רבות מאוד של הרמב"ם בגניזה הקהירית. מהדורה מקיפה יותר של תשובות הרמב"ם יצאה בההדרת יהושע בלאו בהוצאת "חברת מקיצי נרדמים" (בלאו, תשובות הרמב"ם).

הרמב"ם גם צירף לפירושו את נוסח המשניות המלא, אך המעתיקים קיצרו זאת ורשמו רק את התחלת המשניות. כתוצאה מכך אבד לנו חלק נכבד מנוסח המשניות שהיה לפני הרמב"ם. בנוסף לכך גרמה השמטה זאת לעיתים לכך שדבריו בפירושו לעיתים סתומים ואינם מובנים לנו היטב כיום.⁴⁰

התרגומים מהמקור הערבי של פירוש המשנה

עוד בימי הרמב"ם החל ר' יהודה אלחריזי⁴¹ לתרגם לעברית את פתיחת הרמב"ם לפירושו למשנה ואת פירושו. בידינו תרגומו של אלחריזי עד סוף מסכת שביעית, דהיינו כמחצית מסדר זרעים, יחד עם ההקדמה למשנה של הרמב"ם. אלחריזי נענה בכך לבקשת חכמי מרשיליאי שביקשוהו לעשות זאת. התרגום לעברית של אלחריזי נמסר לרבי יונתן הכהן מלוניל,⁴² שהיה ראש חכמי פרובנס בסוף המאה הי"ב.⁴³ גם ר' שמואל אבן תבון⁴⁴ תרגם לעברית את "פרק חלק" (דהיינו פרק י"א ממסכת סנהדרין) ואת פירוש המשנה למסכת אבות עם "שמונה פרקים" עוד בחיי הרמב"ם.

מאוחר יותר,⁴⁵ על פי בקשת קהילת רומא במכתב שנשלח אל הרשב"א⁴⁶ – ובפקודתו נערך מבצע של תרגום פירוש המשנה לעברית. בהתחלה נערך בירור. נשלח אדם מיוחד לקהילות ספרד כדי לחפש תרגום עברי לפירוש המשנה, וכשזה לא נמצא בכל ספרד (שידיעת השפה הערבית הייתה רווחת בה עדיין), יזם הרשב"א התארגנות כספית ומקצועית במדינה כדי לחלק את עבודת התרגום ולשלוח

⁴⁰ פרנקל, דרכי המשנה, עמ' 347. אך יש לעדכן את דבריו של פרנקל, הואיל ומצויים בידינו כיום כתבי-יד ופרגמנטים רבים מימי הביניים שבהם הועתקה המשנה יחד עם פירוש המשנה של הרמב"ם (דבר המראה דרך אגב, עד כמה הפך נוסח המשנה של הרמב"ם רווח בין לומדי המשנה). ראו על כך תא-שמע, הספרות הפרשנית, א, עמ' 190.

⁴¹ יהודה בן שלמה אלחריזי, שנקרא גם יהודה חריזי (1165 - 1225) היה משורר ומתרגם שנודע כמעריצו של הרמב"ם. הוא נולד בטולדו שבספרד הנוצרית, למשפחה משכילה ועשירה שמוצאה מסיביליה.

⁴² רבי יהונתן בן רבי דוד הכהן מלוניל שבפרובנס (1131 בקירוב-1211) היה מהבולטים שבבעלי התוספות בפרובנס, ומחבר "פירוש רבנו יהונתן" על ספר ההלכות של הרי"ף.

⁴³ תא-שמע, הספרות הפרשנית, א, שם.

⁴⁴ שמואל בן יהודה אבן תיבון (1150-1230) היה בנו של המתרגם הידוע יהודה אבן תיבון. כמו אביו, גם הוא עסק ברפואה, וגם הוא נודע כמתרגם מצוין של יצירות חכמי ישראל בימי הביניים. הוא נולד בלוניל שבפרובנס. שמואל אבן תיבון נמנה על מעריצי הרמב"ם, ותירגם את ספרו "מורה נבוכים" מערבית לעברית עוד בחיי הרמב"ם, שאף עודד אותו לכך. ר"י אבן תיבון נפטר במרסיי בגיל שמונים.

⁴⁵ עוד לפני שהחלו תרגומים הללו לצאת לאור בעקבות יוזמת הרשב"א, כפי שיוסבר לעיל, ניתן להראות שהיו חכמים שידעו ערבית אשר השתמשו במקור הערבי של פירוש המשניות. הנשקה, שתי הערות, הוכיח שהרמב"ן (בערוב ימיו לפחות ניתן לומר זאת בוודאות) כבר השתמש במקור הערבי ואף ציטט ממנו במקום אחד.

⁴⁶ רבי שלמה בן אברהם אבן אדרת (1310-1235) היה מגדולי חכמי התורה בספרד בתקופת הראשונים, וראש חכמי ספרד בדורו. השפעתו ניכרת במיוחד בתחום הפסיקה ופרשנות התלמוד. הספר 'תשובות הרשב"א' הוא ספר יסוד בפסיקת הלכה. הרשב"א היה תלמידו של רבנו יונה גירונדי והוא ראה בו את רבו המובהק. הרשב"א היה גם תלמידו של הרמב"ן והושפע ממנו הן בגישתו לענייני הלכה ופרשנות התלמוד, והן בחכמת הקבלה. פירושו לתלמוד נמנים על שמונה היצירות ההלכתיות המוערכות ביותר על ידי רבי יוסף קארו על פי הקדמתו לספרו "בית יוסף".

ללומדי התורה בכלל ולמבקשי התרגום באיטליה בפרט נוסח עברי של פירוש המשנה.⁴⁷ רוב המתרגמים הללו אף הקדימו הקדמה וחתמו שם את שמם.

ידועים לנו ארבעה מתרגמים: (1) ר' יוסף ב"ר יצחק אלפואל – תרגם את סדר מועד והשלים את התרגום של סדר זרעים ממסכת תרומות ואילך. (2) ר' יעקב מן משה עכסאי – תרגם את סדר נשים. (3) ר' שלמה בן יוסף תרגם את סדר נזיקין - חוץ ממסכת אבות. (4) ר' נתנאל הרופא ב"ר יוסי תרגם את סדר קדשים.

שם המתרגם של סדר טהרות לא נודע לנו - ואפשר שתורגם קודם לכל האחרים, כי כבר בימי הרא"ש נמצאו העתקות שונות לסדר טהרות. חלק מהמתרגמים לא היו כנראה תלמידי חכמים והדבר גרם לשיבושים של חוסר הבנה. נוסף לכך, כנראה לא היו הנוסחאות הערביות שמהם תרגמו המתרגמים הללו נקיות משיבושים.⁴⁸

מכל מקום, הטוב שבתרגומים הוא התרגום לסדר נשים.⁴⁹ המתרגם של סדר קדשים לא למד גמרא אלא מעט כפי שהעיד על עצמו – וגם הנוסח שהיה בידיו היה משובש מאוד. גם התרגום לסדר טהרות משובש מאוד, וגם הנוסח שנמצא בפירוש הרא"ש לוקה בחסרונות.⁵⁰

אשר לנוסח של פירוש הרמב"ם למשנה אשר מועתק בכתבי המאירי – שאלה שנותרת פתוחה במחקר היא, האם המאירי עצמו הוא שהעתיק פירוש זה אל כתב היד של פירושו לתלמוד – או שמעתיק מאוחר עשה זאת. המאירי עצמו, יש להעיר אגב כך, לא מזכיר בפירושו לתלמוד את פירוש המשנה של הרמב"ם אפילו לא פעם אחת - ואפילו לא במסכתות שתרגומן לעברית היה קיים קודם לכן.⁵¹

זכריה פרנקל מציין לתגלית לא-ידועה: אדוארד פוקוק, בספר שנדפס בשנת 1655 ("שער משה"), קיבץ נוסחאות ערביות של כמה חלקים מפירוש המשניות של הרמב"ם, שפרנקל כותב כי בכמה מקומות הגרסאות שם "טובות מההעתקות אשר לפנינו".⁵²

⁴⁷ תא-שמע, הספרות הפרשנית, א, עמ' 190. ואשר לשאלה אם הרשב"א עצמו ראה את התרגומים ראו שפיגל, האם ראו (התמיהה עלתה בדיון הנערך שם היא משום שהרשב"א בתשובותיו כתב שהרשב"א לא ראה את פירוש המשנה של הרמב"ם, אך שפיגל שם מסביר שכוונת הרשב"א הייתה מן הסתם לומר שבעת שכתב את דבריו - בנושא הנידון שם - עוד לא תורגם פירוש המשנה ולכן לא היתה תשובה מתורגמת זו לפניו).

⁴⁸ פרנקל, דרכי המשנה, עמ' 351 ואילך, אלבק, מבוא למשנה, שם. מרגליות, משה בן מימון, שם, ובקיצור נמרץ. מרגליות הוסיף שאנו מחכים היום למהדורה מדעית בתרגום עברי חדש (משאלה שזכתה להתגשם מאוחר יותר על ידי הרב יוסף קאפח, ראו על כך להלן). על ענייני תרגום הנוגעים לפירוש המשניות ראו גם הערותיו של הילמן, הערות.

⁴⁹ וראו גם לעניין זה: קופפר, סדר נשים.

⁵⁰ פרנקל, דרכי המשנה, עמ' 352. על הנוסח למסכת אבות ראו קצנלבוגן, נוסח מסכת אבות.

⁵¹ תא-שמע, הספרות הפרשנית, ב, עמ' 165 הע' 41. וראו גם שפיגל, האם ראו, על התרגום העברי של פירוש המשנה המצוי בספרי המאירי

⁵² פרנקל, דרכי המשנה, עמ' 352 הערה 4. פרטי הספר הישן-נושן הזה:

ר' יום טוב ליפמן, בעל ה"תוספות יום טוב",⁵³ כותב בהקדמתו לסדר קדשים שהגיע לידו נוסח מתוקן של פירוש המשניות לסדרים קדשים וטהרות. והוא קוראו: נא"י (=נוסח ארץ ישראל).⁵⁴

נפתלי יוסף דירינבורג (Derenbourg) הוציא את הפירוש הערבי לסדר טהרות עם תרגום עברי חדש בברלין תרמ"ז-תרמ"ט,⁵⁵ וכן יצאו כמה מסכתות של גוף הפירוש בערבית, רובן בתרגום לגרמנית.⁵⁶

אשר לכתבי היד של המשנה, כתב-היד היחיד שבו הועתק פירוש המשנה של הרמב"ם בתרגומו העברי הוא כ"י פארמא שם פירוש זה צורף לרוב המסכתות – ועל פיו הוא יצא לאור אחר כך בדפוסים.⁵⁷

ואשר לדפוסים: פירוש המשנה נדפס כנספח להוצאה הראשונה של המשנה בנאפולי רנ"ב. הפירוש למסכת ברכות נדפס בהוצאה הראשונה של הבבלי מסכת ברכות בדפוס שונצינו בשנת רמ"ד, והפירוש כולו נדפס לאחר כל מסכת של התלמוד במהדורת דניאל בומברג משנת ר"פ ואילך, ולאחר מכן כמעט בכל דפוס התלמוד.⁵⁸

בימינו תורגם פירוש המשנה כולו מחדש לעברית על ידי הרב יוסף קאפח.⁵⁹ ישראל תא-שמע כותב כי במהדורה חדשה זו הסיר קאפח "שימושים רבים מאוד שהיו נחלת תרגומי העבר".⁶⁰ כמו כן תרגם

Edward Pococke, Porta Mosis, sive, Dissertationes aliquot à R. Mose Maimonide: suis in varias Mishnaioth, sive textus Talmudici partes, commentariis praemissae, quae ad universam serè Judaeorum disciplinam aditum aperiunt. Nunc primùm Arabicè prout ab ipso autore conscriptae sunt, & Latinè edita. Unà cum Appendice notarum miscellanea.

Details regarding the printing of this book:

Oxoniae (the Publisher) Excudebat H. Hall academiae typographus, impensis R. Davis, 1655.

על פרסום זה כראשיתו של מחקר הערבית-היהודית ראו הופקינס, באב מוסי, ועל מסורת הטקסט של פירוש המשניות לרמב"ם ראו הופקינס, מסורת הטקסט; הופקינס, תיקוני לשון.

⁵³ בשמו המלא: רבי גרשון שאול יום-טוב ליפמן הלוי הלר ולרשטיין (1579-1654) - (המכונה לעיתים על שם פירוש הידוע: "תוספות יום-טוב") היה מגדולי חכמי אשכנז ופולין ומגדולי פרשני המשנה. הוא נולד בולרשטיין שבבוואריה שבגרמניה כיום. אביו רבי נתן ולרשטיין נפטר לפני שהוא נולד. גדל אצל סבו רבי משה ולרשטיין. בצעירותו למד אצל המהר"ל מפראג ונחשב לבכיר תלמידיו. בנוסף לבקיאותו הרבה בתלמוד ובפוסקים, עסק בקבלה, בפילוסופיה ובדקדוק ורכש השכלה נרחבת במתמטיקה, באסטרונומיה ובמדעי הטבע. בהיותו בן י"ח שנה נתמנה לדיין בפראג בבית דינו של רבו המהר"ל - תפקיד בו כיהן ככ"ח שנים. ב-1625 נתמנה לרב בניקלשבורג. לאחר ששימש כחצי שנה אב בית דין בווינה.

⁵⁴ פרנקל, דרכי המשנה, עמ' 352 הערה 4.

⁵⁵ פרטי הספר: סדר טהרות: מע שרר רבינו משה בן מימון...סדר טהרות עם פירוש הרב משה בן מימון, בלשון ערבי על פי כ"י פאריס ואקספורד - ונעתק מערבי לעברי על ידי נפתלי יוסף בן צבי הירש דירינבורג, דפוס צ"ה איטצקאווסקי, ברלין תרמ"ז-תרמ"ט (יצא לאור בג' כרכים).

⁵⁶ על מסכת חגיגה ראו קלנר, חגיגה.

⁵⁷ תא-שמע, הספרות הפרשנית, ב, עמ' 165 הע' 41.

⁵⁸ אלבק, מבוא למשנה, שם.

⁵⁹ משנה עם פירוש רבינו משה בן מימון, תירגם מערבית על פי כתב היד המקורי והוסיף מבוא והערות יוסף בכה"ר דוד קאפח, מוסד הרב קוק, ירושלים 1987 (ג' כרכים הכוללים את פירוש הרמב"ם לכל ששה סדרי משנה). וראו גם בנוגע לכך קאפח, הערות.

הרב יוסף קאפח (1917-2000) היה פוסק גדול בתורה ממוצא תימני. היה חבר בית הדין הרבני הגדול וחבר מועצת הרבנות הראשית לישראל.

יצחק שילת מחדש לעברית את מבואותיו העיוניים של הרמב"ם למשנה, לפרק חלקי ולישמונה פרקים' והוסיף להם מבואות משלו.⁶¹

השימוש בפירוש המשנה לרמב"ם על ידי הראשונים

פירוש המשניות לא הובא בספרי הקדמונים כי אם מהרשב"א ואילך – כיוון שכאמור, רק חלק קטן תורגם לפני כן לעברית, וידיעת הערבית הייתה מעטה גם בין חכמי ספרד עם ירידת הכוח המוסלמי באזור. הראשונים שהביא מפירוש המשניות בספריהם הם: הרשב"א, הרא"ש,⁶² ר' אשתורי הפרחי⁶³ והר"ן.⁶⁴ עוד יש לציין כי לא עסקו הרבה בפירוש המשניות אלא רק לאחר ימיו של רבי עובדיה מברטנורא⁶⁵ וכן מימיו של רבי יוסף קארו ואילך.⁶⁶

אופן עבודתו של הרמב"ם בפירוש המשנה

דרכו של הרמב"ם היא להציג כללים ראשיים בתחילת כל עניין. בראש סדר זרעים העמיד הרמב"ם פתיחה כוללת שהיא כעין מבוא לתושבע"פ המכילה את עיקרי המשנה ויסודותיה, סדרה ופרטיה והחכמים שנזכרו בה. עוד חשובה היא פתיחתו לסדר טהרות שעליה יש להעיר, כי בסדר סתום וקשה

⁶⁰ תא-שמע, הספרות הפרשנית, א, עמ' 190, ושם בהע' 84 הפנה תא-שמע לביקורות שכתב יהושע בלאו על תרגום זה.

⁶¹ ראו שילת, הקדמות הרמב"ם, וראו גם שילת, פירוש המשנה.

⁶² רבינו אשר בן יחיאל (1250-1327), המכונה הרא"ש, היה מגדולי פרשני התלמוד והפוסקים הראשונים. הוא נולד באשכנז, כיום גרמניה, אך עבר לעיר טולדו שבספרד כדי לשמש שם בתפקיד הרבנות.

⁶³ אֶשְׁתוּרִי בן ר' משה הפְּרָחִי נולד במחצית השנייה של המאה ה"ג (נולד בערך בשנת 1280) ונפטר במחצית הראשונה של המאה ה"ד. היה חוקר ארץ ישראל והלכותיה. ספרו הנודע "כפתור ופרח" (ספר הלכה העוסק במצוות התלויות בארץ, ואגב כך הוא כותב רבות גם על הגאוגרפיה של ארץ ישראל. ייחודו בתחום מחקר תולדות ארץ ישראל הוא בזיהוי מקומות בארץ, על פי אזכוריהם במקורות יהודיים קדומים) הושלם בשנת 1322 בבית שאן. אשתורי למד אצל גדולי חכמי זמנו. הוא מנה בין רבותיו את רבי יעקב בן מכיר אבן תיבון (1236-1307) במונטפלייר. כאשר הגלה פיליפ האכזר את יהודי פרובנס בשנת 1306 נסע אשתורי לפרפיניאן (Perpignan), לברצלונה ולטולדו. ייתכן שבעת שהותו בטולדו למד תורה אצל הרא"ש. משם, בדרכו לארץ ישראל, עצר בקהיר, ובשנת 1313 פנה לירושלים, ובה למד בישיבתו של רבי ברוך אשכנזי. בנסיעותיו אלו הוא כתב ותרגם כמה ספרים שלא שרדו. לבסוף התיישב בבית שאן, שבה עסק ברפואה, וממנה יצא למסעותיו לגליל במשך שנתיים ולרחבי הארץ כולה במשך חמש שנים. הסבר לשמו: הפרחי משמעו "מהפרח" - ומקורו בתרגום לעברית של שם המקום 'פלורנצה (Florenza) שבספרד, שהיא עיר המוצא של משפחה זו (הפרטים האחרונים נסמכים על דמסקי, אשתורי הפרחי, עמ' 32 וראו שם גם ההסבר לשם אשתורי בעמ' 33).

⁶⁴ רבי נסים בן ר' ראובן גירונדי (1315 בערך - 1376), מגדולי הראשונים, גדול פרשני הר"ף ומגדולי פרשני התלמוד. יצירתו ההלכתית נמנית על שמונה היצירות הנחשבות ביותר על ידי רבי יוסף קארו על פי הקדמתו לספרו "בית יוסף". הוא נולד בברצלונה ולמד את תורתו מאביו, ר' ראובן בן ר' נסים, וכן למד אצל רבי פרץ הכהן.

⁶⁵ רבי עובדיה ירא מברטנורא, שנודע גם בכינוי הרע"ב או הר"ב (קיצור של הרב ברטנורא). נולד בערך בשנת 1440 ונפטר כנראה סביב שנת 1515. היה פוסק, פרשן, רב העיר ומנהיג הקהילה היהודית בירושלים בשלהי התקופה הממלוכית. נודע בעיקר בשל פירושו המרכזי על המשנה. הוא נולד באיטליה לרבי אברהם ירא מהעיר ברטינורו (Bertinoro), או ברטנורה (Bartnòra) בדיאלקט הרומאני המקובל באזור, השוכנת בנפת פורלי-צ'זנה שבמחוז אמיליה-רומאניה, ועל שמה נקראת המשפחה.

⁶⁶ פרנקל, דרכי המשנה, עמ' 351.

זה ירד הרמב"ם לעומק דברי המשנה, התוספתא, הספרא ומה שנידון על דבריהם בתלמודים בענייני טומאה וטהרה, וסידר חומר רב זה על פי כללים שיהוו מעטה ואילך מפתח מרכזי להבנת סדר טהרות.

ולא רק לענייני הלכה נתן הרמב"ם ליבו אלא גם לעניינים אמוניים-מוסריים. בהקשר זה מטרת הרמב"ם הייתה ליישר את הנהגת בני האדם. לשם כך כתב את ההקדמה למסכת אבות העוסקת במידות הנפש. כמו כן כתב הקדמה ארוכה לפרק חלק בסנהדרין על עיקרי האמונה כפי שהסיק על פי עיונו – ומספרם כידוע שלושה עשר. כמו כן העיר הרמב"ם פה ושם בפירוש המשניות בקיצור על עניינים מעין אלו, לדוגמא: בפרק שביעי של מסכת סנהדרין רומז הרמב"ם לענייני צניעות שבינו לבינה. ובכלל אפר לומר שהרמב"ם שילב בכל הזדמנות נאותה בפירושו ענייני חינוך, הדרכה ומוסר.⁶⁷

למסכתות אחרות של המשנה כתב הרמב"ם הקדמות קצרות יותר ופחות כוללות (כגון לזבחים ומנחות, וכן למסכתות ידיים והוריות). למסכתות שלהן לא כתב הקדמה הציב הרמב"ם בראש המסכת כללים המורים על יסודותיה. כך נהג במסכתות דמאי, שבת ויבמות, וכן בקצרה למסכתות ביצה ומועד קטן. לעיתים העניק הרמב"ם לקורא את עיקר הכללים בתוך המסכת עצמה (כגון בערכין פ"ב במשנה "אין פתחי").⁶⁸

***

וכדאי לחתום סקירה קצרה זאת במילותיו של ר' מנחם ברי זרח בהקדמתו ל"צידה לדרך" המכריז כי:

"מי שלא ראה הקדמותיו (=של הרמב"ם) בסדרים (=בסדרי המשנה) –

לא ראה מאורות מימיו!"⁶⁹

⁶⁷ תא-שמע, הספרות הפרשנית, א, עמ' 188, ובהע' 78 שם ציין תא-שמע לדוגמא שבפירושו המשניות לדמאי ב, ג, שם העיר הרמב"ם ש"חבר קורין לכל תלמיד חכם, וכן קורין לתלמידי חכמים 'חברים', וקראום בשם זה מפני שחברותם זה לזה היא החברות האמיתית מפני שהיא לשם שמים". וראו גם סיני, פירוש המשנה לרמב"ם, חלק ו: "אמונות ודעות והדרכות מוסריות".

⁶⁸ פרנקל, דרכי המשנה, עמ' 341 ואלבק, מבוא למשנה, שם, שיסד את כל דבריו על דברי פרנקל – אלא שקיצר בפרטים מעט; מרגליות, משה בן מימון, שם (מקצר עוד יותר). תא-שמע, הספרות הפרשנית, א, עמ' 189 האריך יותר מהאחרים בהטעמת היסודות החשובים המצויים בהקדמות אלו.

⁶⁹ הציטוט מובא אצל מרגליות, משה בן מימון, שם.

מקורות:

אגרות הרמב"ם = משה בן מימון, אגרות הרמב"ם: מכתבי רבנו משה בן מימון ומכתבי בני דורו אליו, ערוכים על-פי כתבי-יד ודפוסים ישנים בצירוף מבואות, תרגומים והערות, מהדורת דוד צבי בנעט, מקיצי נרדמים, ירושלים תש"ו.

אדלר, העקרונות = אהרן אדלר, העקרונות השיטתיים כיסוד ליחזרותיו של הרמב"ם (מפירוש המשנה למשנה תורה), חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן 1987.

אלבק, מבוא למשנה = חנוך אלבק, מבוא למשנה, מוסד ביאליק, ירושלים תשמ"ג.

בלאו, תשובות הרמב"ם = תשובות הרמב"ם: יוצאות לאור בפעם הראשונה במקורן הערבי מכונסות מתוך קטעי גניזה, כתבי יד וספרי דפוס, מוגהות ומתורגמות בתוספת הערות מאת יהושע בלאו, שהסתייע בעיזבון בן ציון הלפר וי"נ שמחוני ובהוצאת א"ח פריימן, מקיצי נרדמים, ירושלים תשי"ח-תשכ"א (ג' כרכים).

גוטל, דרך המלך במשנה = נריה משה גוטל, דרך המלך במשנה: לבירור דרכו, מגמתו, אופיו ושיטתו של "פירוש המשניות" לרמב"ם, סיני קלה-קלו (תשס"ה), עמ' עט-קמו.

דינבורג, משה בן מימון = בנציון דינבורג (דינור), רבנו משה בן מימון: חייו וספריו, פעולותיו והשקפותיו, מקורות ותעודות בתוספת ביאורים והארות, דביר, תל אביב תרצ"ה.

דמסקי, אשתורי הפרחי = אהרן דמסקי, שיטתו של רבי אשתורי הפרחי וזיהויו את עקרון עם קיסרי בת אדום, בתוך: ישראל רוזנסון ושלמה גליקסברג (עורכים), רבי אשתורי הפרחי - חלוץ חוקרי ארץ ישראל; היסטוריה, הגות, ריאליה, הוצאת אפרתה, ירושלים תשע"ה, עמ' 32-44.

הוטנר, טיוטה = יהושע הוטנר, טיוטה של פירוש המשנה בכתב ידו של הרמב"ם, בתוך: יוסף אליהו הלוי מובשוביץ (עורך), ספר זכרון להגאון רבי שילה רפאל זצ"ל, מוסד הרב קוק, ירושלים תשנ"ח, עמ' ו-כב.

הופקינס, באב מוסי = סימון הופקינס, "באב מוסי" "PORTA MOSIS" וראשית חקר הערבית-היהודית, פעמים 100 (תשס"ד), עמ' 7-13.

הופקינס, מסורת הטקסט = סימון הופקינס, מסורת הטקסט של פירוש המשניות לרמב"ם, ספונות כ (תשנ"א), עמ' 109-114.

הופקינס, תיקוני לשון = סימון הופקינס, תיקוני לשון והגבהת סגנון בפירוש המשנה לרמב"ם, בתוך: חגי בן-שמאי (עורך), חקרי עבר וערב: מוגשים ליהושע בלאו, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ג, עמ' 233-259.

הילמן, הערות = דוד צבי הילמן, הערות בתרגומי ספר המצוות ופירוש המשניות, צפונות ד: א (תשנ"ב), עמ' נב-נז.

הנשקה, לחשיבתו ההלכתית = דוד הנשקה, לחשיבתו ההלכתית של הרמב"ם - בין דינמיות פנימית לשמרנות ממסדית: לטיבה של ההלכה השקועה בספר המצוות, בתוך: אביעזר רביצקי (עורך), הרמב"ם: שמרנות, מקוריות, מהפכנות, כרך א, היסטוריה והלכה, מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, ירושלים תשס"ט, עמ' 119-153.

הנשקה, שתי הערות = דוד הנשקה, שתי הערות מיימוניות, המעין נ: ב (טבת תש"ע), עמ' 90-95.

טברסקי, מבוא = יצחק טברסקי, מבוא למשנה תורה לרמב"ם, תרגום מירון ביאליק לרנר, מאנגס, ירושלים, תשס"א.

טל-אור, תיקון = עלי טל-אור: תיקון לא מושלם, באתר מקור ראשון, בקישור:

<https://musaf-shabbat.com/2011/02/16/%D7%AA%D7%99%D7%A7%D7%95%D7%9F-%D7%9C%D7%90-%D7%9E%D7%95%D7%A9%D7%9C%D7%9D-%D7%A2%D7%9C%D7%99-%D7%98%D7%9C-%D7%90%D7%95%D7%A8>

ושם עלי טל-אור על כך שאת פירושו למשנה תיקון הרמב"ם במהלך חייו כמה וכמה פעמים. מוצג עיון בתיקון לפירושו בסוגיית סדר הטבת המנורה המראה שהתיקון לא תמיד היה מדויק ושלם).

יערי, ביבליוגרפיה = פירוש המשנה להרמב"ם במקורו: ביבליוגרפיה של חלקי הפירוש שהוצאו מתוך כ"י, קרית ספר ט, א (תרצ"ב), עמ' 101-109 [וראו גם שם בסוף גליון ט, ב (תרצ"ב) עמ' 228-235, תוספת לביבליוגרפיה של פירוש המשנה להרמב"ם במקורו שנדפסה שם בגליון כט (תשי"ג), עמ' 176]

כהן, יוסף הכהן = כרמיאל כהן, "יוסף הכהן הביא בכוריו יין ושמן ולא קבלו ממנו": הערה על קטע ממהדורה קמא של פירוש המשנה לרמב"ם שנשכח ולא נמחק במהדורה בתרא, מעליות כ (תשנ"ט), עמ' 88-95.

כהנא, פירוש המשנה = קלמן כהנא, פירוש המשנה של הרמב"ם בכתב ידו?, המעין כו: א (תשמ"ו) עמ' 55-63 וכן שם כא: ב, עמ' 54-64.

ליברמן, מבוא להלכות הירושלמי = שאול ליברמן (מהדיר), הלכות הירושלמי לרבינו משה בן מיימון מעצם כ"י, עם מבוא, פירוש והערות, בית המדרש לרבנים שבאמריקה, ניו יורק וירושלים 1995 (חלק המבוא).

מרגליות, משה בן מימון = מרדכי מרגליות, הערך: "משה בן מימון", בתוך: מרדכי מרגליות (עורך), אנציקלופדיה לתולדות גדולי ישראל, חלק ד, הוצאת יהושע אורנשטיין-יבנה, תל-אביב 1986, עמ' 1116-1123.

סבתו ושבט, טיוטות = נסים סבתו ועזרא שבט, טיוטות הרמב"ם לפירוש המשנה בכתי"ק, ישורון טו (תשס"ה), עמ' טו-ל.

סיני, בין פירוש = יובל סיני, בין פירוש המשנה לרמב"ם לבין משנה תורה: היקף החומר ההלכתי, שיטת המיון והפיצול המושגי, HUCA [=Hebrew Union College Annual] 80, (2009), חלק עברי, עמ' כא-לז.

סיני, לביאור הלכות במשנה תורה = יובל סיני, פירוש המשנה לרמב"ם לביאור הלכות במשנה תורה, שנתון המשפט העברי כג (תשס"ה), עמ' 225-251.

סיני, פירוש המשנה לרמב"ם = יובל סיני, פירוש המשנה לרמב"ם, בתוך: צבי הבר וכרמיאל כהן (עורכים), מברכת משה; קובץ מאמרים במשנת הרמב"ם לכבודו של הרב נחום אליעזר רבינוביץ, ראש ישיבת "ברכת משה" במעלה אדומים, כרך א, מעליות שע"י ישיבת ברכת משה, מעלה אדומים תשע"ב, עמ' 200-262.

עמר, היבטים רפואיים = זהר עמר, היבטים רפואיים בהקדמות הרמב"ם למשנה, מראשית דרכו הרפואית של הרמב"ם, סיני קלה-קלו (תשס"ה), עמ' תכח-תלט.

פיקסלר, מילים יווניות = דרור פיקסלר, פירוש הרמב"ם למילים היווניות שבמשנה, אסיף: שנתון איגוד ישיבות ההסדר - תנ"ך ומחשבה ב (תשע"ה), עמ' 383-391.

פיקסלר, פירוש הרמב"ם למשנה = דרור פיקסלר, פירוש הרמב"ם למשנה: רקע, חדשנות ויחסו לספרות התלמודית, מסורה ליוסף ד (תשס"ה), עמ' 248-262.

פיקסלר, פסיקת הלכה = דרור פיקסלר, פסיקת הלכה בפירוש הרמב"ם למשנה, מסורה ליוסף ח (תשע"ד), עמ' 363-384.

פרידמן, עשרה בטלנין = מרדכי עקיבא פרידמן, עשרה בטלנין שבבית הכנסת במשנת הרמב"ם והראב"ם, בתוך: צבי הבר וכרמיאל כהן (עורכים), מברכת משה; קובץ מאמרים במשנת הרמב"ם לכבודו של הרב נחום אליעזר רבינוביץ, ראש ישיבת "ברכת משה" במעלה אדומים, כרך ב, מעליות שע"י ישיבת ברכת משה, מעלה אדומים תשע"ב, עמ' 796-835.

פרידמן, כלום לא נצנץ = שמא יהודה פרידמן, כלום לא נצנץ פירוש רש"י בבית מדרשו של הרמב"ם?, בתוך: אברהם גרוסמן ושרה יפת (עורכים), רש"י: דמותו ויצירתו: כרך ב. מקורותיו של רש"י והשפעתו, מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, ירושלים תשס"ט, עמ' 403-464.

פרנקל, דרכי המשנה = זכריה פרנקל, דרכי המשנה, התוספתא, מכילתא, ספרא וספרי (עם נוספות ומפתח... והוספות חדשות שנמצאו בכתובים... מעובד ומתוקן בידי ר' יצחק ניסבויס, יצא לאור ע"י משה י"ל זיילינגולד, דפוס ג' פומענט, ורשה תרפ"ג.

צורבל, בין נוסח = תלמה צורבל, בין נוסח הפנים לנוסח הביאור באוטוגרף פירוש המשניות לרמב"ם: בחינה לשונית, הקונגרס העולמי למדעי היהדות 9, ד, כרך 1 (תשמ"ה), עמ' 45-48.

קאפח, הערות = עמית קאפח, הערות מהר"י קאפח לפירוש המשנה מהדורתו, מסורה ליוסף ד (תשס"ה), עמ' 298-315.

קופפר, סדר נשים = אפרים קופפר, תרגום עברי עתיק לפירוש הרמב"ם למשנה סדר נשים, עלי ספר יא (תשמ"ד), עמ' 149-151.

קלנר, חגיגה =

Menachem Marc Kellner, Maimonides' commentary on Mishnah Hagigah II.1: translation and commentary, in: Marc D. Angel (ed.), From Strength to Strength: Lectures from Shearith Israel, Sepher-Hermon Press, Brooklyn, NY 1998, pp. 101-111

קצנלבוגן, נוסח מסכת אבות = מרדכי ליב קצנלבוגן, נוסח מסכת אבות שבכתב-יד "פירוש המשנה" המוחזק ככתב ידו של הרמב"ם, סיני קלה-קלו (תשס"ה), עמ' קצט-רכג.

רוזנר, רפואה בפירוש המשנה =

Fred Rosner, Medicine in Moses Maimonides' commentary on the Mishnah, Koroth 9: 7-8 (1988) pp. 565-578.

רמב"ם, שו"ת פאר הדור = ספר פאר הדור: הוא שאלות ותשובות הרמב"ם, דפוס גירארד יוהאן יאנסון, אמסטרדם תקכ"ה (1765) [נדפס שוב: ספר פאר הדור: הוא שאלות ותשובות הרמב"ם... היה גנוז באוצר הספרים... של יעקב ששפורטס... העתיק אותו ללה"ק... מרדכי תמה, דפוס שרענצעל, לבוב 1869].

שו"ת פאר הדור, מכון ירושלים = שאלות ותשובות רבינו משה בן מימון, פאר הדור, מהדורה חדשה ומתוקנת עם מקורות ציונים והערות שינויי נוסחאות ותשובות חדשות ומפתחות מאת הרב דוד יוסף, אור המזרח ומכון ירושלים, ירושלים תשמ"ד.

שילת, הקדמות הרמב"ם = הקדמות הרמב"ם למשנה: המקור הערבי מכתב יד... של הרמב"ם... תרגום עברי מדויק בסגנון המתרגמים הקדמונים... הערות, ציונים וביאור עניני מושתת על כל כתבי הרמב"ם, מאת יצחק שילת, ירושלים תשנ"ז.

שילת, פירוש המשנה = יצחק שילת, פירוש המשנה לרמב"ם וההדרתו בדורנו, בתוך: יואל קטן ואליהו סולוביצ'יק (עורכים), ספר בית הועד לעריכת כתבי רבותינו; קובץ מאמרים בסוגיות הספר התורני - עריכה, ההדרה, כתיבה והגהה. בית הועד לעריכת כתבי רבותינו, בשיתוף עם מכון שלמה אומן, ירושלים תשס"ג, עמ' 65-74.

שטרן, פירוש המשנה = מ' שטרן, פירוש המשנה בכתב ידו של הרמב"ם, תרביץ כג: ב (תשי"ב) עמ' 72-88

שפיגל, האם ראו = יעקב שמואל שפיגל, האם ראו הרשב"א והרב המגיד ובעל הגהות מימוניות את פירוש המשניות לרמב"ם?, צפונות ג, א (תשנ"א) עמ' פב-פד.

תא-שמע, הספרות הפרשנית, א = ישראל תא-שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד באירופה ובצפון אפריקה, קורות, אישים ושיטות, חלק ראשון: 1000-1200, מאגנס, ירושלים תשנ"ט.